

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(100)054.65=163.2:071«1916/1917»

© **Ігор СРІБНЯК**

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, вул. Маршала Тимошенка, 13б, м. Київ, Україна, 04212 (i.sribniak@kubg.edu.ua)

© **Ihor SRIBNYAK**

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History Borys Grinchenko Kyiv University, Marshal Tymoshenko str., 13b, Kyiv, Ukraine, 04212 (i.sribniak@kubg.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7597-2061>

© **Світлана ГОЛОСКО**

магістр історії, аспірантка кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, вул. Маршала Тимошенка, 13б, м. Київ, Україна, 04212 (kubg@kubg.edu.ua)

© **Svitlana HOLOSKO**

Master of History, graduate student of the Department of World History Borys Grinchenko Kyiv University, Marshal Tymoshenko str., 13b, Kyiv, Ukraine, 04212 (kubg@kubg.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3739-1159>

Бібліографічний опис статті: Sribnyak, I., Holosko, S. (2021). Hazeta "Vilne Slovo" yak dzherelo vuvchennia zhyttiediialnosti polonenykh ukrainsiv u tabori Zaltsvedel (Nimechchyna): 1916-1917 rr. [The newspaper "Vil'ne Slovo" ("Free Word") as the source for studying Ukrainian prisoners' of War lifestyle at Salzwedel Camp (Germany):1916-1917]. *Svit Clio [Clio World]*, 1(2), 79–91. [in Ukrainian].

ГАЗЕТА «ВІЛЬНЕ СЛОВО» ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У ТАБОРІ ЗАЛЬЦВЕДЕЛЬ (НІМЕЧЧИНА): 1916-1917 рр.*

*Закінчення статті. Початок див.: Світ Клію, 2020, № 1, с. 124-138.

Анотація. Мета статті полягає у з'ясуванні джерельного значення матеріалів газети «Вільне Слово» для системного дослідження таборового повсякдення полонених вояків українців у Зальцведелі, Німеччина, у 1916-1917 рр. **Методологія дослідження** – принципи науковості, об'єктивності, історизму, методи аналізу, класифікації, синтезу, контент-аналізу. **Наукова новизна** полягає в тому, що авторами було вперше залучено до дослідження достатньо репрезентативне коло матеріалів часопису «Вільне Слово», два річники якого зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського. Також були досліджені примірники «Вільного Слова», які перебувають на зберіганні в Українській бібліотеці імені Симона Петлюри (Париж, Франція). Автори здійснили вибірку матеріалів, які стосувалися повсякдення полонених вояків-українців, основних проявів діяльності створених ними в таборі гуртків та організацій. Установлено, що газета «Вільне Слово» уміщувала такі матеріали майже в кожному номері, самі статті були різноформатними (від заміток і хронік – до тематичних статей та споминів). Їхніми авторами були здебільшого полонені, які брали безпосередню участь у національно-просвітницькій та культурно-просвітницькій роботі в Зальцведелі. Вивчення всієї сукупності цих матеріалів дає підстави стверджувати, що вони являють собою першокласний джерельний матеріал, використання якого дає змогу реконструювати основні прояви таборового повсякдення полонених вояків-українців у Зальцведелі. «Вільне Слово» регулярно інформувало про досягнення української таборової громади Зальцведеля на просвітницькій ниві, уміщувало рецензії на театральні вистави та концерти, публікувало інформацію про благодійні акції таборян (і зокрема – про збір коштів на потреби українських шкіл на окупованих українських землях, для УЦР тощо). Також «Вільне слово» дуже успішно виконувало місію сполучника між проводом таборової української громади та її членами, які тимчасово виїжджали з табору в складі робітничих команд. Для цього газета уміщувала інформацію про заснування у командах культурно-освітніх та допомогових гуртків і товариств, а також про благодійні ініціативи полонених, які перебували поза табором. Усвідомлення важливості такого зв'язку загалом полонених обумовлювало надходження до редакції газети сотень листів, а також грошових внесків полонених українців на потреби розвитку «Вільного слова». Для

полонених надзвичайно важливим було те, що газета завжди зверталася до них зі словом підтримки та розради, вселяючи в душі таборян надію на повернення додому, виконуючи в них віру в державне самоствердження України та необхідність її збройного захисту перед навалюю більшовицької Росії. **Висновки.** Відтак газета «Вільне Слово» стала справжнім літописом історії української громади табору Зальцведель, у її матеріалах залишився закарбованим процес національного усвідомлення полонених вояків-українців, частина з яких увійшла до складу «синьожупанних» українських дивізій, що творили підвалини збройних сил УНР у 1918 р.

Ключові слова: полонені вояки-українці, табір, газета «Вільне Слово», стаття, Зальцведель, Німеччина.

THE NEWSPAPER "VIL'NE SLOVO" ("FREE WORD") AS THE SOURCE FOR STUDYING UKRAINIAN PRISONERS' OF WAR LIFESTYLE AT SALZWEDEL CAMP (GERMANY): 1916-1917

Abstract. *The aim of the study is to ascertain the original meaning of the materials of the camp newspaper «Free Word» for the systematic study of the camp everyday life of captive Ukrainian soldiers in the camp Salzwedel, Germany, in 1916-1917. **Research methodology** – the principles of scientific, objectivity, historicism, methods of analysis, classification, synthesis, content analysis. **Scientific novelty** is that the authors were first involved in the study of a fairly representative range of materials from the magazine «Free Word», two annual kits of which are stored in the V. Vernadsky National Library of Ukraine. The «Free Word» copies, which are kept at the Symon Petliura Ukrainian Library (Paris, France), were also investigated. Camp newspaper materials published in the camps of Ukrainian prisoners of war in Germany during the First World War is an important and valuable source for the activities and everyday life of the camps. Their study gives an opportunity to explore the main stages of formation and development of Ukrainian camp communities, to penetrate into the depths of the psychology of prisoners, as well as to recreate the «atmosphere» of everyday life of the camp residents, their moods and hopes. It will not be an exaggeration to say that the press materials are valuable, as they will allow the researcher to reconstruct almost all aspects of the captive Ukrainians' lives, supplementing largely the evidence of archival documents. The importance of periodicals increases when other sources are «silent» or are located in inaccessible foreign stores. In this connection, the need for the introduction of materials of the camp press for scientific circulation and their wide use is actualized. To study the specifics of the functioning of the camp periodicals have already addressed a number of researchers, whose efforts laid the first foundations for the systematic study of this problem. The first such works were published in the mid-1990s. At the same time, the history of separate camps of Ukrainian prisoners of war in Germany during the First War began to develop, and in the context of this issue, the process of accumulating factual information about the circumstances of the «Free Word» magazine in Salzwedel continued. The positive side of this process was that most of these works were written using a wide range of archival sources, which made it possible to trace the main stages of the editorial and publishing history of the camp editions of captive Ukrainians, to outline their thematic content, and to determine the impact of the camp press on the formation of national consciousness of the camps, including and newspapers «Free Word». This topic has not lost its relevance today, in favor of which appears the emergence of a number of publications, the authors of which study the thematic repertoire of the newspaper, analyze the content of individual articles, establish the names of their authors. Unfortunately, the works of their predecessors remain in the shadows, and bold statements are made about carrying out a «detailed content description» of the newspaper, although some authors still have a long way to go. As of today, the source potential of the materials of the «Free Word» newspaper is still almost completely unexplored; meanwhile, a large number of disparate materials were published on its front pages, a specific proportion of which was devoted to depicting the campfire everyday life of captive Ukrainian soldiers. Meanwhile, they have synthesized a considerable amount of information about various aspects of the Ukrainian community's activities in the Salzwedel camp, which necessitates the further scientific development of this research problem. The authors of this article made a selection of materials that pertained to the actual camp life of Ukrainian prisoners of war, as well as the main manifestations of their activities in the camps and organizations. They found that the Free Word newspaper contained such materials in almost every issue; the articles themselves were of various formats (from notes and chronic messages – to thematic articles and memories). Their authors were mostly the prisoners themselves, who were directly involved in national, cultural and educational work in Salzwedel. A study of the totality of these materials gives reason to claim that their materials are first-rate source material, the use of which allows us to reconstruct the main manifestations of the camp everyday life of captured Ukrainian soldiers in Salzwedel. «Free Word» informs regularly about the achievements of the Ukrainian camp community of Salzwedel in the educational field, published reviews of theater performances and concerts, published information on camp charitable events (and in particular, about raising funds for the needs of Ukrainian schools in the occupied Ukrainian lands, for the Ukrainian Central Council, etc.). «Free Word» also successfully fulfilled the mission of the connector between the leaders of the Ukrainian camp community and its members, who temporarily left the camp as part of working teams. For this purpose, the newspaper placed information on the establishment of teams of cultural-educational and support groups and societies, as well as the charity initiatives of prisoners outside the camp. The awareness of the importance of such communication in the prisoners in general led to the publication of hundreds of letters to the newspaper, as well as monetary contributions of captive Ukrainians to the needs of «Free Word» development. It was extremely important for prisoners that the newspaper always addressed them*

with a word of support and encouragement, instilling in the souls of the camps the hope of returning home, fulfilling in them the belief in state self-assertion of Ukraine and the need for its armed protection against the invasion of Bolshevik Russia. **Conclusions.** Thus, the «Free Word» newspaper became a true chronicler of the history of the Ukrainian community of the Salzwedel camp, and the process of national awareness of the captured Ukrainian soldiers remained engrained in its materials, some of which were part of the «blue-toothed» Ukrainian divisions that formed the foundations of the UPR's armed forces in 1918.

Keywords: Ukrainian Prisoners' of war, camp, «Free Word» newspaper, article, Salzwedel, Germany.

Продовження викладу основного матеріалу. На початку жовтня 1916 р. провід таборової громади – після консультацій з керівництвом СВУ – вдався до цілковитої зміни всіх напрямів культурно-освітньої та національно-організаційної роботи в таборі. На вимогу німецької влади в таборі мало залишитись лише близько однієї тисячі полонених (робітники таборових служб, інваліди, а також ті члени національних організацій, які «дійсно хочуть працювати на користь української справи»). Частина активістів відряджалась для роботи в складі робітничих команд для тіснішого зв'язку з полоненими, крім того – було ухвалено рішення про формування т.зв. «мандрівних бібліотек», щоб ті таборяни, які прагнуть «правди і світла, будуть мати змогу користатися час від часу книжками». До робітничих команд надходить таборовий часопис, обмежену кількість примірників якого (як і «мандрівні бібліотеки») завозитиметься т.зв. «мужами довір'я» – представниками головної ради табору¹.

Найактивніше у цей час працювала Просвітня секція, заходами членів якої у таборі було розпочато виклади з досить широкого кола дисциплін. Ще у січні 1916 р. всі початкові курси грамоти були об'єднані у чотирикласній таборовій Народній школі грамоти ім. Бориса Грінченка з 426 учнями. За навчальним планом, затвердженим того ж місяця, у школі викладалися українська мова, історія України, географія, фізика, геометрія, природознавство, історія української літератури, історія культури, а також спів, малювання та гімнастика. Навчання у школі провадили 16 (пізніше 24) «звичайних» вчителів з числа полонених, які призначалися управою Просвітньої секції (ще чотири викладача перебувало у резерві).

Заняття тривали шість разів на тиждень (у першій половині дня), після чого бажаючи могли відвідати виклади з німецької мови (нижчий та вищий рівні) та «науку рисунків». Навчання продовжувалось і після обіду, зокрема – з історії літератури та агрономії (у т.ч.: з сільського господарства, садівництва, бджільництва, полеводства та шовківництва), що призначались для всіх бажаючих їх прослухати. Нарешті, двічі-тричі на тиждень відбулась спеціальні виклади для членів артистичної секції («наука теорії музики», «наука гри на скрипці»), а також проводились репетиції членів драматичного гуртка, хору та оркестрантів². Шкільний рік у школі тривав 5 місяців, після закінчення навчання слухачам видавалися спеціальні свідоцтва. Однак, заняття в школі мали постійний характер лише взимку, з наближенням теплої пори року більшість полонених відряджалась на різні роботи поза табором, тому регулярні виклади в цей час припинялися.

Невпинне збільшення кількості бажаючих відвідувати школу свідчило про те, що Просвітньому відділу СВУ та українському активу табору вдалось розтопити кригу недовіри до української справи, бо після її закінчення переважна більшість її колишніх учнів висловлювала бажання брати участь культурно-просвітній та організаційній роботі в Зальцведелі. Якісні зміни в світогляді полонених були помітні вже на початковому етапі занять: «Приємно бачити, – зазначав у листі до редакції «Вістника СВУ» дописувач «Грицько», – як кожного ранку квапляться до школи на лекції учні, між якими немало й бородачів або навіть тих, які колись кричали «не нада». Приємно бачити їх усіх над пильною працею за шкільними столами. Тут не на словах, а на ділі виповнюють заповіт Грінченка: «Праця єдина з неволі нас вирве!». Тут же повідомлялось, що школу відвідує 234 таборянина, яких «вчать також німецькій мові та технічних наук»³.

Попри значні труднощі на початковому етапі – відсутність підручників, паперу, олівців та ін. – просвітня секція спромоглась забезпечити сталий характер роботи школи, підтримуючи її коштами, що надходили від Союзу Визволення України. Всі вади роботи народної школи у таборі компенсувалися великим потягом слухачів до знань, і перший

¹ Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 4 жовтня. Ч. 34. С. 7.

² Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 1 березня. Ч. 1. С. 7-8; 15 березня. Ч. 2. С. 6.

³ Українські народні школи в таборах полонених. Вістник СВУ. Відень, 1916. 19 листопада. Ч. 125. С. 758.

навчальний рік було успішно закінчено переважною більшістю учнів 8 січня 1917 р. «Вільне Слово», відгукнувшись на цю подію у житті табору, відзначало у редакційній статті за підписом «Українець»: «Таборова школа показала велику здатність до науки нашого народу навіть при таких обставинах, як у полоні, коли викладається ця наука на його рідній мові»⁴.

Одночасно часопис примістив на своїх шпальтах і лист слухачів народної школи, в якому, зокрема, йшлося: «учні всіх класів цієї школи, складаємо щире подяку найперше – Хвальному Союзові Визволення України, [...] заходами якого перед німецькою адміністрацією, яка, як заряд цивілізованої держави не відмовила в цьому благому ділі, – ми дістали спроможність тут, у полоні, поширити свої знання, [...] яких ми не мали спромоги дістати на своїй рідній землі під пануванням московського панства»⁵. Аналізуючи стан справ у школі після першого її випуску, табірний часопис відзначав, що «зараз школа переповнена, заяви до прийому продовжують надходити» і висловлював надію на збільшення обсягів її діяльності⁶. Про успішну роботу цієї школи повідомлялось і в одній з заміток «Вістника СВУ»⁷.

Новий навчальний рік Таборова народна школа ім. Б. Грінченка розпочала 20 січня 1917 р., збільшивши кількість класів до шести і одного підготовчого⁸. У підготовчому класі учні вивчали грамоту, рахунок, спів, вчилися писати. У 1-6 класах слухачі поглиблено вивчали українську мову, історію і географію України, природознавство, геометрію, популярну фізику, всесвітню історію та ін. Загальна чисельність слухачів становила близько 400 таборян, викладацький персонал – 24 осіб⁹. Крім того була також відкрита т.зв. «Міська (городська) школа імені Бориса Грінченка» для тих, хто закінчив освіту в народній школі або мав достатній рівень для продовження студій. В ній відбувались виклади з історії української літератури, теорії словесності, історії культури, мінералогії, ботаніки, хімії, землевимірювання, сільського господарства та німецької мови¹⁰.

Загальний нагляд за діяльністю шкіл у 1917 р. здійснювала шкільна комісія Просвітньої секції української табірної організації на чолі з д-ром В. Сімовичем¹¹. Крім контрольної комісії секції (що контролювала грошові витрати на освітні цілі та складалася з числа полонених), діяв також її «Історично-матеріалістичний гурток», де членами Просвітнього відділу СВУ полоненим читалися реферати з різних проблем політичного життя світу¹². 25 січня 1917 р. рішенням загальних зборів членів Просвітньої секції було створено статутне товариство «Просвіта» імені Бориса Грінченка¹³, члени якої забезпечували проведення навчально-освітніх ініціатив у таборі.

Важливим культурно-національним осередком завжди був таборовий театр (діяв у Зальцведелі починаючи з січня 1916 р.), і «Вільне Слово» регулярно уміщувало на своїх шпальтах замітки й статті про мистецькі шукання акторів-аматорів, що були об'єднані у складі драматичного гуртка. Після його реорганізації у «Драматичну секцію Народного Театру», театр інтенсифікував свою роботу: завдяки грошовій допомозі таборових організацій і німецької комендатури, секція змогла придбати дещо з театрального реквізиту, виготовила декорації. Кількість її членів збільшилася до 57 осіб¹⁴.

Особливого піднесення й розмаху праця секції набула після об'єднання з іншою табірною секцією – співочо-музичною. Так постало «Драматично-музичне товариство ім. М. Лисенка», до складу якого належало вже 216 полонених. Структурно товариство поділялося на три частини: драмгурток, струнну оркестру і хор. Музику і спів провадив о. Є. Турула, художнім керівником театру був Д. Щербина, на якому і перебував весь тягар праці по підготовці п'єси до вистави. Він мусив виразно читати «артистам всю п'єсу, по

⁴ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 6 січня. Ч. 2(61).

⁵ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 13 січня. Ч. 4(63).

⁶ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 6 січня. Ч. 2(61).

⁷ Таборова чотирокласова народня школа імені Бориса Грінченка. Вістник СВУ. Відень, 1917. 7 січня. Ч. 132. С. 30.

⁸ Українські школи в таборах полонених. Вістник СВУ. Відень, 1917. 25 лютого. Ч. 139. С. 142.

⁹ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 24 березня. Ч. 24(83).

¹⁰ Українські школи в таборах полонених. Вістник СВУ. Відень, 1917. 25 лютого. Ч. 139. С. 142.

¹¹ Невеселий Ів. Таборова шостикласова Народня школа імені Бориса Грінченка. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 3 лютого. Ч. 10(69).

¹² Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 17 січня. Ч. 5(64).

¹³ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 31 січня. Ч. 9(68).

¹⁴ Данько Л. Спогад про розвій і життя українського театру в нашому таборі. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 3 квітня. Ч. 27(86).

можливості змінюючи голос для кожної ролі, пояснював характер [...] й зовнішній вигляд персонажів. На пробах режисер кожному товаришеві [...] показував, як треба триматися й говорити на сцені в його ролі»¹⁵.

За час своєї діяльності товариство здійснило постановку цілої низки українських п'єс, а саме: «Бурлака», «Бондарівна», «Сто тисяч», «Мартин Боруля», «Наймичка» І. Тобілевича (Карпенка-Карого); «Нахмарило», «Степовий гість» Б. Грінченка; «Крути та не перекручуй» М. Старицького; «Назар Стодоля» Т. Шевченка; «На Тарасовій могилі» Б. Лепкого та ін. Більшість вистав за бажанням полонених гралися кілька разів і завжди збирали понад 1000 глядачів. А «Безталанну» І. Тобілевича, поставлену в грудні 1917 р., відвідало до 2000 чол. Крім того, товариство влаштувало концерти на честь Т. Шевченка, на яких співали відомі українські артисти М. Менцинський і О. Семенів; жалібний концерт з приводу смерті І. Франка та багато інших концертів і вечорниць¹⁶.

Ще одним центром українського життя стала кооперативна «Чайня», яка була відкрита 5 березня 1916 р. Для цього таборянами було внесено 560 паїв на суму 800 м.н (марок німецьких), бо вони відчували потребу в створенні такого закладу, де би могли збиратись неформально. Просвітній відділ СВУ подбав про те, щоб ціни в «Чайні» були встановлені найнижчі (літр чаю коштував 5 пфенігів, стільки ж – порція молока). «Чайня» працювала чотири години зранку та всю цілу половину дня до сьомої години вечора¹⁷.

Спочатку «Чайня» мала 517 пайщиків, але вже до 19 березня 1916 р. їх кількість збільшилась до 663 осіб. Загальне керівництво «Чайнею» здійснювала виборна (з числа полонених) управа, яка дбала і про урізноманітнення продуктів, які могли придбати таборяни. Лише їх неповний перелік вже заслуговує на увагу, особливо зважаючи на особливості військового часу: медові коржі, яблука, апельсини, лимони та ін. Очевидно, що вони коштували недешево, і мало хто з полонених мав можливість їх придбати, але завдяки їх реалізації офіцерам комендатури стало можливим зменшити вартість літру чаю (до якого також додавались два шматочки цукру) до 3 пфенігів, літр какао можна було придбати за 40, а медовий корж – за 20 пфенігів¹⁸.

Проте не всі таборяни раділи з такої перспективи, дехто шукав будь-якої можливості для перешкодження діяльності «Чайні». Зокрема, у одному з чисел «Вільного Слова» було уміщено оголошення про те, що з 1 квітня 1916 р. доступ до «Чайні» не її членам-пайщикам буде заборонений, бо знайшлись «люди, котрі приходять до Чайної для того, щоб зробити якусь шкоду: зломить ложку, побить стакан, поломать стіл і інші речі»¹⁹. На разі бракує даних проте, чи було дійсно запроваджено таке обмеження для прихованих ворогів української справи, чи уміщення такого оголошення переслідувало мету попередити їх про можливість такого заходу, але як би там не було – «Чайня» і надалі успішно продовжувала свою роботу.

І цьому не могло зашкодити вперте ігнорування «Чайні» частиною полонених, які вважали прихід до неї ледь не зрадою «цареві та отчєству», закидаючи українським активістам, що питтям чаю ті завдають «нам і нашій родині сорому». Полемізуючи з ними, часопис повідомляв про кричущі випадки втрати людської гідності деким з числа недругів українства, які опускались до того, що біля кухні діставали кістки з помийного відра та гризли їх як собаки²⁰.

Вже в перший місяць свого існування «Чайня» переконливо засвідчила успішність та корисність своєї діяльності. Як йшлося в «Місячному звідомленні з обороту Кооперативної Чайні полонених українців табору Зальцведель (5-31 березня 1916 р.)», її чистий прибуток за цей час склав 1194,88,5 м.н. Рішенням пайщиків його було використано наступним чином: 227 м.н. – для виплат дивідендів членам кооперативу, 59 м.н. – на «фонд бідних учнів українських гімназій», 90,80 м.н. – нагороди членам кооперативу, 219,33 м.н. – на просвітні цілі в таборі, 597 м.н. – до оборотного резервного капіталу товариства «Чайня»²¹.

Влітку обсяги чистого прибутку «Чайні» (у порівнянні з березнем 1916 р.) дещо зменшились, що було пов'язано зі зменшенням кількості її відвідувачів через від'їзд

¹⁵ Там само.

¹⁶ Див.: Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 3 січня. Ч. 1(60); 10 березня. Ч. 20-21(79-80); 17 жовтня. Ч. 83(142); 14 листопада. Ч. 91(150); 29 грудня. Ч. 104(163) та ін.

¹⁷ Вісті з табору. Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 1 березня. Ч. 1. С.6.

¹⁸ Вісті з табору. Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 15 березня. Ч.2. С.6.

¹⁹ Там само.

²⁰ Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 1 квітня. Ч.3. С. 5.

²¹ Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 1 травня. Ч.6. С. 6, 7, 8.

більшості таборян на польові роботи. Відтак за липень вона отримала 751,72 м.н. прибутку, і 841,52 м.н. – за серпень. Ці кошти також були витрачені на гуманітарні цілі – основна їх частина (65%) була спрямована на стипендії учням українських гімназій, на таборову школу (25%), а решта розподілена для «Допомогової каси», на побудову пам'ятника померлим полоненим на місцевому цвинтарі, на книжки і часописи для робітничих команд, для інвалідів і хворих в зальцведельському таборі²². Разом з тим полонені дбали і про загальноукраїнські потреби, перераховуючи гроші на Фонд національної оборони, на стипендіатів українських гімназій, на Фонд українського шкільництва, на українських вдів і сиріт²³.

Важливим джерелом для оцінки благодійної діяльності Кооперативної чайні є «Звідомлення» її управи за 1916 р. Загальна сума всіх надходжень на благодійні цілі (з чистого прибутку чайні) становила 3668,13 м.н. (підрахунки – *Авт.*). Основними статтями видатків були витрати як на внутрішньотаборові цілі (зокрема, на бібліотеку, школу, допомогову касу, влаштування Шевченківських днів та фінансування спорудження пам'ятника померлим – відповідно 1135,93, 474,02, 200,00 і 157,00 м.н.), так і на загальноукраїнські освітні потреби (на волинські школи, фонд стипендій українських гімназій та українським вдовам і сиротам, які перебували по цей бік кордону, відповідно – 802,34, 408,31 і 128,00 м.н.), що свідчило про високу громадську свідомість «організованої» частини полонених табору²⁴.

Значну матеріальну допомогу полоненим надавала і Допомогова каса, що була створена на пожертви всіх секцій табору та внеску німецької комендатури табору. Кошти від всіх організацій на рахунок Допомогової каси надходили впродовж всього 1916 р. Співставлення внесків дає можливість зробити висновок, що діяльність каси у великій мірі стала можливою лише завдяки внеску комендатури табору (1000 м.н.), що становило майже 50 % всієї суми каси. Ще приблизно 40 % надійшли від прибуткових організацій полонених – Кооперативної чайні і Драматичної секції (відповідно – 629,33 і 130,00 м.н.), внески інших табірних інституцій (національної, агрономічної, просвітньої та ін.) мають цілком символічний характер – проте слід враховувати, що ці організації були неприбутковими²⁵.

З цих коштів 383 полоненим були видані безвідсоткові позички на суму 1544,50 м.н., 210 м.н. отримали безповоротно інваліди табору (гроші видавалися терміном на три місяці по п'ять німецьких марок при запоруці старших бараків)²⁶. У касі в січні 1917 р. готівкою залишалось 588,63 м.н., причому німецька комендатура табору й надалі постійно перераховувала кошти до Допомогової каси²⁷.

Істотну допомогу українським полоненим табору Зальцведель надавали європейські червонохрестні організації, зокрема – Бернський комітет допомоги полоненим. У грудні 1916 р. табір отримав від нього: 6 ящиків тютюну, 361 мішок хліба, 150 кг цукру, 782 шматків мила; у травні 1917 р. до табору (у шпиталь) надійшло 136 пакунків з консервованим молоком, 1368 фунтів (близько 548 кг) сала; у червні – 160 пудів (2560 кг) сала²⁸. Порівняно невелику допомогу надавали також Петроградський комітет допомоги полоненим, Московський міський і Київський спільний міський комітети²⁹.

Розподілом цих надходжень між полоненими займався спеціальний таборовий «Комітет помочі полоненим зальцведельського табору» («Комітет розділу подарунків», що обирався з числа полонених, які на той час перебували у таборі. Як звичайно, вся допомога

---

²² Місячне звідомлення Кооперативної Чайні за м[ісяць] серпень 1916 року. Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 24 вересня. Ч. 32. С. 8.

²³ Див.: Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 13 січня. Ч. 4(63); 1917. 31 жовтня. Ч. 87(146); 1917. 14 листопада. Ч. 91(150) та ін.

²⁴ Див.: Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 7 лютого. Ч. 11(70).

²⁵ Обрахунок таборової допомогової каси за 1916 р. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 14 лютого. Ч. 13(72).

²⁶ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 6 жовтня. Ч. 80(139).

²⁷ Обрахунок таборової допомогової каси за 1916 р. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 14 лютого. Ч. 13(72).

²⁸ Звідомлення Комітету помочі полоненим зальцведельського табору за місяць грудень 1916 р. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 17 січня. Ч. 5(64); 26 травня. Ч. 42(101); 30 травня. Ч. 43(102); 9 червня. Ч. 46(105).

²⁹ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 16 червня. Ч. 48(107).

пропорціональне поділялася між полоненими у таборі та на робітничих командах, в окремих випадках (при невеликій кількості надходжень) все передавалося до лазарету³⁰.

Як вже зазначалось, широкий загальний полонених не залишався осторонь від загальноукраїнських проблем, виділяючи з своїх мізерних заробітків певну частку сум на різні фонди та табірні заходи. Загальна сума всіх надходжень від полонених впродовж 1916 р. (з 1 липня до 31 грудня) становила 6555,75 м.н. Полонені на власні кошти вирішили повністю утримувати школу ім. Зальцведельського табору на Волині. Підтримуючи це рішення, Драматично-музичне товариство 11 листопада 1917 р. підготувало виставу п'єси І. Тобілевича «Бондарівна», весь збір від якої було передано на потреби цієї школи³¹.

Таборовий часопис приділяв чільну увагу висвітленню діяльності національної секції української організації в таборі, яка була заснована у березні 1916 р. (та той час її складу увійшло 108 полонених)³². На зібраннях секції відбувалося читання рефератів з національних проблем з подальшим їх обговоренням. Саме в цій секції гуртувались найбільш політично й національно свідомі полонені, які приймали дієву участь у всіх царинах національного українського життя в таборі³³.

Вже 19 липня 1916 р. загальні збори Національної секції за власною ініціативою делегували Союзові визволення України право представництва і захисту українських справ «на міжнародній трибуні», надіславши Централі СВУ в Берліні спеціальний мандат за підписами всіх членів секції. Повноваження СВУ були підтверджені полоненими і січні 1917 р., після реорганізації національної секції 2 лютого 1917 р. в «Українське національне товариство ім. Т. Шевченка» з власним статутом³⁴.

Зусиллями всіх табірних організацій (які створили з своїх представників «Комітет по владженню ялинки для полонених») була встановлена й прикрашена ялинка в великому залі Народного Дому. Гроші для її придбання були зібрані всіма полоненими, хоч їх думки у цей час були «далеко, на рідній Україні, разом з батьками і родиною». Як згадував один з дописувачів табірної газети, «замість солодкої куті, замість різних святочних приправ перед кожним лежали звичайна пайка хліба й зупа (суп – *авт.*). Мав також кожний яблука й сигарети – гостинець від комендатури. Після вечері дехто з полонених почав співати колядки, славити Різдво Христове й спішити на ялинку в Народній Дім». Свято зібрало біля 2000 таборян і розпочалось промовою Б. Лепкого. Музично-співочою і драматичною секціями була підготовлена велика святкова програма, яка включала народну музику, співи святочних пісень, виставу «Суєта» І.Тобілевича (Карпенка-Карого). На святкуванні Різдва Христового були присутні й німецькі офіцери комендатури на чолі з референтом табірної праці капітаном Фогтом³⁵.

«Вільне Слово» регулярно повідомляло таборян про важливі події таборового життя, і зокрема – про зміни в організаційній структурі «Національно-Просвітнього Гуртка». В його складі упродовж 1916 р. утворилась ціла низка секцій (у т.ч. просвітня, національна, видавнича (редакційна або пресова), соціальна, драматична, сільськогосподарська (агрономічна), співацько-музична, кооперативна і гімнастична)³⁶. Крім того, було «зорганізовано хор, [...] відкрито спілкову чайню, збудовано велику залю, почали скликати таборіві віча»³⁷.

Часопис особливо докладно інформував полонених про проведену в січні 1917 р. реорганізація внутрішнього життя української таборової організації, чим займався спеціальний комітет з членів Просвітнього відділу і представників усіх гуртків полонених. Відтак у таборі була створена статутна «Українська Громада» (УГ), до складу якої на правах колективних членів увійшли всі таборіві організації полонених³⁸. Головою «Української Громади» було обрано З. Кузеля, його заступниками – В. Сімовича і М. Чупиря, писарем – Олексу Бондаренка³⁹. Всім організаціям, що також діяли на підставі своїх статутів,

³⁰ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 14 липня. Ч. 56(115).

³¹ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 10 жовтня. Ч. 81(140).

³² Вісті з табору. Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 1 березня. Ч. 1. С. 6.

³³ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 21 липня. Ч. 58(117).

³⁴ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 13 січня. Ч. 4(63); 7 лютого. Ч. 11(70).

³⁵ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 13 січня. Ч. 4(63).

³⁶ Див.: Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 3 січня. Ч. 1(60); 17 січня. Ч. 5(64); 10 лютого. Ч. 12(71); 14 лютого. Ч. 13(72).

³⁷ Павленко П. Від редакції. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 14 листопада. Ч. 91(150).

³⁸ ЦДАВО України. Фонд 4418. Опис 1. Справа 65. Арк. 310-312.

³⁹ Там само. Справа 44. Арк. 2; Там само. Фонд 4406. Опис 1. Справа 34. Арк. 66.

надавалася широка автономія. У свою чергу «Національно-Просвітній Гурток» було реорганізовано у «Головну Раду», яка координувала діяльність усіх табірних інституцій⁴⁰.

«Українська Громада» обирала такі керівні органи: 1) «Народне Віче – загальні збори всіх членів табірних організацій, що входили до складу УГ як найвищий загальнотабірний представницький орган – мало скликатися один раз на три місяці; 2) «Народна (Генеральна) Рада» – складалася з голів управ всіх табірних організацій, шістьох представників «Народного Віча» і членів Просвітнього відділу, як найвищий загальнотабірний законотворчий орган – мала скликатися один раз на шість тижнів; 3) «Генеральна Старшина» – (як президія «Народної Ради» і її виконавчий орган) – у складі голови Просвітнього відділу, голів і делегатів від усіх табірних організацій і трьох представників «Народної Ради». Головою «Генеральної Старшини» призначався голова Просвітнього відділу СВУ табору⁴¹.

Маючи на меті роз'яснити полоненим функції й повноваження кожної з цих інституцій, таборовий часопис пізніше примістив на своїх сторінках цілу низку невеликих заміток («Генеральна Старшина», «Генеральна Рада», «Українські громади табору З[альцведель]», «Таборове віче» та ін.), в яких стисло охарактеризував права та обов'язки всіх цих виборних органів⁴². Так, зокрема, функції Генеральної старшини (уряду табору) були сформульовані таким чином: нагляд за культурно-освітньою роботою в таборі та робітничих командах; захист інтересів полонених перед німецькою владою; всіляка допомога полоненим і задоволення їх потреб. Підсумовуючи значення діяльності всіх табірних інституцій та Просвітнього відділу СВУ, автор статті зробив висновок, що «за весь час праці в полоні наші провідники зуміли навчити громадян самим заправляти своїм життям»⁴³.

Величезний позитивний вплив на процес національного освідомлення вояків-українців у Зальцведелі мала Лютнева революція в Росії. Хоча впродовж березня 1917 р. «населення» табору зменшилося з 3034 (на 26 лютого) до близько 500 осіб (з яких лише 100 таборян належали до організованого загалу полонених), розголос революційних подій досягнув найвіддаленіших робітничих команд вояків-українців. На шпальтах табірної часопису «Вільне Слово» було приміщено звернення члена президії СВУ О. Скорописа-Йолтуховського «До всіх громадян зальцведельського табору», де повідомлялося про повалення царату в Росії. Одночасно у відозві містився заклик до полонених прийняти активну участь у політичному житті оновленої Росії шляхом делегування йому права заступати перед тимчасовим російським урядом інтереси полонених українців.

В «Уповноваженні» О. Скорописа-Йолтуховському (яке також було опубліковано в газеті) наголошувалися чотири основні пункти вимог полонених: повнота влади народу, повернення у взаєминах між Росією і Україною до основ Переяславського договору 1654 р., справедливого вирішення земельного питання та негайного заключення миру між державами⁴⁴. Тоді ж у таборі й в робітничих командах було розпочато збір підписів полонених під цим «Уповноваженням». Підсумком цієї кампанії, що закінчилася в останніх числах червня 1917 р., було понад 20000 підписів зальцведельців, які підтримали пропозицію про надання СВУ цього мандата⁴⁵.

«Вільне Слово» усіляко сприяло проведенню цієї кампанії, закликаючи полонених підтримати своїми голосами ініціативу О. Скорописа-Йолтуховського. Ці заклики падали на сприятливий ґрунт, бо на цей час значна кількість полонених українців вже мала сформовану національну самосвідомість. Тому вже через кілька днів табірний часопис у замітці «Додаток до уповноваження О. Скорописа-Йолтуховського» сповіщав полонених, що Генеральна рада «Української громади» стверджує, що останні події в Росії «ставлять [...] на дневний порядок наше основне домагання повної самостійності українського народу»⁴⁶.

Це положення було конкретизоване у «Додатковому мандаті Президентові С.В.У. Олександрові Скорописові-Йолтуховському», яким Генеральна рада «Української Громади» в Зальцведелі уповноважила О. Скорописа-Йолтуховського (як представника полонених до Тимчасового уряду Росії) домагатися «скликання окремого Українського Установчого

⁴⁰ Реорганізація табору. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 17 січня. Ч. 5(64).

⁴¹ Реорганізація табору. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 20 січня. Ч. 6(65); Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 24 лютого. Ч. 16(75).

⁴² Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 1 серпня. Ч. 61(120); 3 жовтня. Ч. 79(138).

⁴³ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 29 грудня. Ч. 104(163).

⁴⁴ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 3 березня. Ч. 18(77); 3 квітня. Ч. 27(86).

⁴⁵ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 27 червня. Ч. 51(110).

⁴⁶ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 7 квітня. Ч. 28(87).

Зібрання в Києві, вибраного населенням України на основі загального, рівного, безпосереднього й тайного голосування з приміненням пропорційної системи виборів, до якого має належати близьке означення відношення України до Російської держави й вироблення внутрішньої Конституції України»⁴⁷.

Значною подією в житті табору став приїзд до табору весною 1917 р. на постійну роботу З. Кузелі, який очолив Просвітній відділ СВУ. Як згадував Р. Смаль-Стоцький, з його прибуттям «скоренько розрісся табір Зальцведель на справжню українську республіку. Народна школа вчила читати й писати неписьменних, курси середньої освіти доповнювали науку, а вечорами діяв народний університет. Табір мав свій український театр, бібліотеку, знаменитий хор і оркестру, свою українську газету з редакцією, що провадила й журналістичні курси та об'єднувала таборових письменників. І церква власна з хором діяла. У таборі було безліч організацій, політичних гуртків і кооператива. Щочетверга відбувалося віче у великій залі, на якому голова Просвітнього відділу мусив прочитати доповідь про воєнну ситуацію на фронті».

В скорому часі після його приїзду «були переведені демократичні вибори в таборі, обрано було таборову раду (Народна або Генеральна Рада – *авт.*), а таборова рада виділила з себе «правительство табору» (Генеральна старшина – *авт.*), і голова Просвітнього Відділу посередничав тоді поміж внутрішньою, українсько-таборовою, та зовнішньою німецько-військовою владою»⁴⁸. Тобто, у випадку обрання головою «уряду табору» полоненого, голова «Просвітнього відділу СВУ» обирався референтом табору йому на допомогу⁴⁹.

Навесні заходами З. Кузелі та інших членів Просвітнього відділу СВУ для полонених було організовано курс кооперації (діловодство кредитних спілок). Діяли також курси малярства, які відвідувало 60 таборян. Майже кожна з таборових секцій і організацій (шкільна, агрономічна, видавнича, соціальна, драматично-музична, національна секції, «Історично-матеріалістичний гурток» і «Січ») мали свої бібліотеки, які у свою чергу були об'єднані у загальнотабірній бібліотеці. Існували також чужомовна бібліотека «Просвітнього відділу», збірка книжок для робітничих команд і «підручна» бібліотека. Загальне число книжок, що перебували у користуванні полонених, становило 4724 одиниць⁵⁰.

Весь час таборовий часопис докладно висвітлював діяльність новостворених (на основі колишніх секцій) статутних товариств. До їх числа належала й агрономічна секція (пізніше Товариство «Хлібороб»), заходами членів якої проводились виклади з різних галузей сільського господарства (садівництва, рільництва, добору насіння та ін.), при чому практичні вправи відбувались на спеціальній ділянці, отриманій від комендатури табору. Заняття регулярно відвідувало 20-30 таборян⁵¹.

Слід відзначити, що німецька комендатура табору всіляко сприяла цьому товариству (рівно як і всім іншим). У цьому контексті досить промовистим виглядає той факт, що її заходами 30 липня 1917 р. для групи полонених було влаштовано відвідування розсадника у м.Зальцведель; ще через місяць – кооперативного молокопереробного комплексу; а у вересні троє таборян були відряджені в Дрезден на птахоферму⁵². Загалом, ретроспективно оцінюючи діяльність німецької комендатури табору полонений Т. Споминюк відзначав, що українцям майже з часу заснування табору було дозволено «гуртуватися у різні товариства, у свобідний від робіт час займатися самоосвітою в національному і політичному відношеннях [...] щоб стати у всіх відношеннях самостійним народом, скласти свою українську самостійну державу»⁵³.

Для членів Соціальної секції (згодом – Соціального товариства ім. М. Драгоманова) влаштовувалися читання рефератів про політичне та економічне життя різних країн з подальшим їх обговоренням. Виклади відбувалися кожного тижня по понеділках та суботах⁵⁴.

⁴⁷ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 2 червня. Ч. 44(103).

⁴⁸ Смаль-Стоцький Р. Спогади про Зенона Кузелю. Збірник на пошану Зенона Кузелі. Записки Наукового товариства ім. Шевченка: праці філологічної та історико-філософської секцій; Під ред. В. Яніва. Париж-Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто-Сідней, 1962. Т. CLXIX. С. 46.

⁴⁹ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 16 червня. Ч. 48(107).

⁵⁰ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 31 січня. Ч. 9(68).

⁵¹ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 25 серпня. Ч. 68(127).

⁵² Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 25 липня. Ч. 59(118); 1 серпня. Ч. 61(120); 5 вересня. Ч. 71(130).

⁵³ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 3 жовтня. Ч. 79(138).

⁵⁴ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 14 лютого. Ч. 13(72); 17 лютого. Ч. 14(73); 11 квітня. Ч. 29(88); 18 липня. Ч. 57(116).

10 липня 1917 р. у таборі було засновано «Подільське Видавничо-Просвітне Кооперативне товариство», до складу якого запрошувалися всі українці з Поділля. Метою організації було проведення видавничо-просвітньої діяльності самостійницького спрямування в Україні після закінчення війни та повернення полонених на Батьківщину. Було створено керівний осередок товариства – комітет (у складі 6 осіб), який розгорнув активну компанію із залучення до складу організації нових членів. Одночасно тривав збір коштів на потреби товариства (для майбутніх цілей в Україні), який до кінця 1917 р. дав суму в 724,00 м.н.⁵⁵

Рис. 3. Фрагмент титульної сторінки газети «Вільне Слово» з віньєткою (Ч. 25(84) від 28 березня 1917 р.), Зальцведель, Німеччина (ЦДАЗУ. Фонд 15. Опис 2. Справа 18. Арк. 1).

Свідченням високої національної самосвідомості полонених у таборі стало заснування низки фондів, кошти з яких йшли на загальноукраїнські цілі (зокрема: «Фонд Народньої Оборони», «Фонд волинських шкіл», «Фонд стипендій українських гімназій», «Фонд робітничої преси», «Фонд українського шкільництва», «Український Боевий Фонд» та ін.). Була також створена Комісія по спорудженню пам'ятника померлим полоненим, до каси якої надійшло загалом 1706,85 м.н. З цієї суми пожертвування від полонених склали 460,03 м.н., внесок Драматично-музичного товариства – 24,25 м.н., від робітничих команд надійшло 32,50 м.н., від кооперативної чайні – 190,07 м.н.. Найістотніший внесок до каси Комісії (1000 нім. мар.) було зроблено комендатурою табору⁵⁶.

Для активізації процесу збирання коштів полонені влаштовували народні свята, присвячені окремим подіям (річниці народження Т. Шевченка) або певним установам. Так, зокрема, на початку липня 1917 р. у таборі святкували «День волинських шкіл». Драматично-музичне товариство ім. М. Лисенка підготувало до цього дня концерт, при чому всі кошти від продажу квитків (152,35 м.н.) разом з приватними пожертвами (6,40 м.н.) були спрямовані на розвиток шкільництва на Волині⁵⁷.

Діяльність української табірної організації в Зальцведелі значною мірою спричинилася до того, що полонені, які відряджались за межі табору для праці у складі робітничих команд, створювали на місцях свого тимчасового перебування культурно-освітні гуртки й осередки. Перші просвітні організації в робітничих командах виникли ще влітку 1916 р., коли в робітничій команді «Аммендорф» було засновано товариство «Самоосвіта» ім. І. Котляревського на чолі з полоненим М. Бабичем⁵⁸.

Для пошкваллення цього процесу у таборі були організовані курси (з вивченням німецької мови) для т.зв. «мужів довір'я» – спеціальних представників української табірної організації, які мали завдання відвідувати робітничі команди з метою полагодження непорозумінь між полоненими й німецькою вартою (чи господарями), допомагати

⁵⁵ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 18 липня. Ч. 56(116).

⁵⁶ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 10 лютого. Ч. 12(71); 10 березня. Ч. 20-21(79-80); 7 квітня. Ч. 28(87).

⁵⁷ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 18 липня. Ч. 57(116).

⁵⁸ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 17 березня. Ч. 22(81).

полоненим засновувати національно-просвітницькі гуртки й товариства, інформувати полонених про події в таборі, забезпечувати робітничі команди українськими часописами й книжками⁵⁹.

Завдяки зусиллям «мужів довір'я» процес заснування національно-просвітницьких організацій в робітничих командах набув влітку 1917 р. масового характеру. Зокрема, в команді українських полонених «Алюм» було створено «Національне товариство ім. М. Драгоманова», в команді «Мельфін» – товариство «Самоосвіта» ім. М. Грушевського, в команді «Штапель» – товариство «Будучина», в команді «Leuchten» – «Робоче товариство на чужині ім. Гетьмана Полуботка», в команді «Тайхлосен» – товариство «Братолюбіє» та багато ін., члени яких провадили освітню й національно-виховну роботу серед полонених⁶⁰.

Ця позитивна тенденція зберігалась й у вересні 1917 р. Як повідомляв таборовий часопис, в робітничих командах були засновані «Національне товариство ім. М. Драгоманова» (команда «Алюм-2»), Національне товариство «Свобода» ім. Т. Шевченка («Незніц»), товариство «Самоосвіта» (ком. «Вільшиц-Грубе-Гедвіг»), Національне товариство «Єдність» («Грабов» № 293), товариство «Утро України» («Гештедт»), товариство «Воля» ім. Т. Шевченка («Роккентін»), товариство «Любов і братерство» ім. Б. Грінченка («Дейніц»), «Українсько-Національно-Наукове товариство» ім. М. Грушевського («Штамке»), товариство «Мужицька Рада» («Гангут») та ін. У команді «Віцесце» № 592 було створено «Допомогову касу українців»⁶¹.

З метою підтримання культурно-освітніх осередків полонених заходами української таборової організації було створено й надіслано в команди 70 «мандрівних» бібліотек⁶². У зв'язку з цим Генеральна Старшина «Української Громади» 15 серпня 1917 р. повідомляла, що «в таборі Зальцведель є тільки одні українці, яких начисляється понад 25 тис[яч]. Згідно цьому полонені українці потребують тільки одну українську літературу, як красне письменство, так і наукову[...]. Генеральна Старшина взяла на себе обов'язок урегулювати читання книжок полоненими і заснувала мандрівні бібліотеки по 30-40 книжок різного змісту, які й розсилає по робітничих командах, пильнуючи аби всі полонені мали змогу у вільний час читати книжки, які вони дуже потребують»⁶³.

Процес виникнення українських гуртків зберігав свій динамізм й пізніше, зокрема в жовтні й грудні 1917 р. у робітничих командах постали: «Українське Національно-просвітне товариство взаємного розвитку» (команда «Кляйнац»), товариство «Учень» («Нейготерслебен» № 583), товариство «Шлях Робітника» («Нітапенбек»), гурток «Вечіря Зірка» («Гогенгойнінген»), товариство ім. Гетьмана Як. Сомка («Небенштет»), товариство «Нова Зоря» («Данкенсдорф»), товариство «Рідний Край» («Келен»), національно-просвітній гурток «Нова Лоза» («Діздорф»), товариство ім. Д. Щербини («Фаргольц») та ін.⁶⁴

Висновки. Отже, фронтальне ознайомлення з усіма наявними в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського та Українській Бібліотеці імені Симона Петлюри примірниками газети «Вільне Слово» дає підстави стверджувати, що її матеріали являють собою першокласний джерельний комплекс, використання якого дозволяє реконструювати основні прояви таборового повсякдення полонених вояків-українців у Зальцведелі. На її шпальтах залишилися зафіксованими найголовніші прояви активізму полонених українців та результати діяльності створених ними таборових національно-просвітницьких та культурно-мистецьких організацій.

«Вільне Слово» регулярно інформувало про досягнення української таборової громади Зальцведеля на просвітницькій ниві, уміщувало рецензії на театральні вистави та концерти, публікувало інформацію про благодійні акції таборян (і зокрема – про збір коштів на потреби українських шкіл на окупованих українських землях, для УЦР тощо). Також «Вільне слово» дуже успішно виконувало місію сполучника між проводом таборової української громади та її членами, які тимчасово виїжджали з табору в складі робітничих команд. Для цього газета уміщувала інформацію про заснування у командах культурно-освітніх та

⁵⁹ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 14 квітня. Ч. 30(89).

⁶⁰ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 13 червня. Ч.47(106); 3 робітничих команд. Там само. 1917. 22 серпня. Ч. 67(126).

⁶¹ З життя на командах. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 19 вересня. Ч. 75(134); 22 вересня. Ч. 76(135); 29 вересня. Ч. 78(137).

⁶² Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 5 вересня. Ч.71(130).

⁶³ ЦДАВО України. Фонд 4418. Опис 1. Справа 44. Арк. 448.

⁶⁴ З життя на командах. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 13 жовтня. Ч.82(141); 27 жовтня. Ч. 87(146); 26 грудня. Ч. 103(162).

допомогових гуртків і товариств, а також про благодійні ініціативи полонених, які перебували поза табором.

Усвідомлення важливості такого зв'язку загалом полонених обумовлювало надходження до редакції газети сотень листів, а також грошових внесків полонених українців на потреби розвитку «Вільного слова». Для полонених надзвичайно важливим було те, що газета завжди зверталась до них зі словом підтримки та розради, вселяючи в душі таборян надію на повернення додому, виконуючи в них віру в державне самоствердження України та необхідність її збройного захисту перед навалюю більшовицької Росії. Відтак газета «Вільне Слово» стала справжнім літописцем історії української громади табору Зальцведель, в її матеріалах залишився закарбованим процес національного освідомлення полонених вояків-українців, частина з яких увійшла до складу «синьожупанних» українських дивізій, що творили підвалини збройних сил УНР у 1918 р.

REFERENCES

1. Bilymenko, L. & Zalizniuk, O. (2015). *Tematyka publikatsij na storinkakh chasopysu polonenykh ukrainsiv «Vil'ne slovo» (1917-1918)* [Subjects of publications on the pages of the Ukrainian Free Captive Magazine (1917-1918)] *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Serii knyhozn. bibliot. ta inf. tekhnol.* L'viv, 10, 192-197. [in Ukrainian].
2. Dan'ko L. (1917). *Spohad pro rozvij i zhyttia ukrains'koho teatru v nashomu tabori* [Memories of the development and life of Ukrainian theater in our camp] *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 27(86). [in Ukrainian].
3. Do tovaryshiv [To the mates]. (1916) *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 1, 5. [in Ukrainian].
4. Krups'kyj, I. V. (1996). *Stanovlennia ukrains'koi taborovoi presy. Osnovni tematychni napriamy ii diial'nosti* [Formation of the Ukrainian camp press. The main thematic directions of its activity] *Teoretychni ta orhanizatsijni problemy formuvannia repertuaru ukrains'koi knyhy ta periodyky: Dopovidy ta povidomlennia Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (25-26 serpnia 1995 r.)*. L'viv, 341-352. [in Ukrainian].
5. Kuzelia, Z. (1924). *Ukrains'ki taborovi chasopysy u Nimechchyni* [Ukrainian camp magazines in Germany] *Litopys polityky, pys'menstva i mystetstva*. Berlin, 5, 46-59. [in Ukrainian].
6. Misiachne zvidomlennia Kooperatyvnoi Chajni za m[isiats'] serpen' 1916 roku [Cooperative Chinatown Monthly Bulletin August 1916] (1916). *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 32, 8. [in Ukrainian].
7. Neveselyj, Iv. (1917). *Taborova shostyklasova Narodnia shkola imeny Borysa Hrinchenka* [Boris Grinchenko's Six-Class Tabor Free School] *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 10(69). [in Ukrainian].
8. Obrakhunok taborovoi dopomohovoi kasy za 1916 r. [Calculation of the camp auxiliary fund for 1916] (1917). *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 13(72). [in Ukrainian].
9. Pavlenko, P. (1917). *Ohliad diial'nosti "Vydavnychoho tovarystva imeny P.Kulisha"* [Overview of the activity of P. Kulish Publishing Society] *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 12(71), 13(72), 14(73). [in Ukrainian].
10. Pavlenko, P. (1917). *Vid redaksii* [From the editorial board] *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 91(150). [in Ukrainian].
11. Poriadok po barakam [Barracks order] (1916). *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 2, 7. [in Ukrainian].
12. Reorhanizatsiia taboru [Camp reorganization]. (1917). *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 5(64). [in Ukrainian].
13. Reorhanizatsiia taboru [Camp reorganization]. (1917). *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 6(65). [in Ukrainian].
14. Romanova, K. (2010). *Z fondiv TsDAZU: taborovi vydannia vijs'kovopolonenykh ukrainsiv periodu Pershoi svitovoi vijny* [From the funds of the Central State Archives of Foreign Ukrainians: Camp Editions of Prisoners of War of the First World War] (<https://svitua.org/skarbnitsya-spogadiv/item/6472-z-fondiv-tdazu-taborovi-vidannia-viiskovopolonenykh-ukrainsiv-periodu-pershoi-svitovoi-viiny.html>). [in Ukrainian].
15. Savchenko, O. I. (2006). *Ukrains'ka zarubizhna presa naprykintsi KhIKh – na pochatku XX st.* [Ukrainian foreign press in the late nineteenth and early twentieth century's] Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
16. Smal'-Stots'kyj, R. (1962). *Spohady pro Zenona Kuzeliu* [Memories of Zenon Kusel] *Zbirnyk na poshanu Zenona Kuzeli. (Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka: pratsi filolohichnoi ta istoryko-filosofichnoi sekti)*; Pid red. V.Yaniva. Paryzh-N'iu-Jork-Miunkhen-Toronto-Sidnej, CLXIX, 46. [in Ukrainian].

17. Sribnyak, I. (1996). *Ukrains'kyj tabir vijs'kovopolonenykh u Zal'tsvedeli (Nimechchyna)* [Ukrainian prisoner of war camp in Salzwedel (Germany)] *Dopovidi ta povidomlennia tret'oho mizhnarodnoho konhresu ukrainistiv* (Kharkiv, 26-29 serpnia 1996 r.). *Politolohiia, etnolohiia, sotsiolohiia*. Kharkiv, 405-410. [in Ukrainian].
18. Sribnyak, I. (1997). *Tabir polonenykh ukraintsiv u Zal'tsvedeli (Nimechchyna) u 1915-1917 rr.* [Camp of captive Ukrainians in Salzwedel (Germany) in 1915-1917.] *Kyivs'ka starovyna*, 3/4, 139-151. [in Ukrainian].
19. Sribnyak, I. (1997). *Vydavnycha ta prosvitnia diial'nist' polonenykh-ukraintsiv u tabori Zal'tsvedel' (Nimechchyna) v 1916-1917 rr.* [Publishing and educational activities of Ukrainian prisoners of war in the camp Salzwedel (Germany) in 1916-1917.] *Tsentral'na Rada i ukrains'kyj derzhavotvorchij protses (Do 80-richchia stvorennia Tsentral'noi Rady): materialy naukovoi konferentsii 20 bereznia 1997 r. v 2-kh ch.* Kyiv, 2, 291-297. [in Ukrainian].
20. Sribnyak, I. (1999). *Poloneni ukraintsi v Avstro-Uhorschyni ta Nimechchyni (1914-1920 rr.)* [Ukrainian prisoners in Austria-Hungary and Germany (1914-1920)]. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Sydorenko, N. M. (2000). *Natsional'no-dukhovne samostverdzheniia: U 3-kh ch. Ch.I. Ukrains'ka taborova periodyka chasiv Pershoi svitovoi vijny* [National-spiritual self-affirmation: Ukrainian camp periodicals from the First World War]. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Sydorenko, O. (1995). *Ukrains'ka taborova presa chasiv Pershoi svitovoi vijny: Anotovanyj bibliografichnyj pokazhchyk* [Ukrainian camp press of the First World War: An annotated bibliographic index]. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Sydorenko, O. (1996). *Ukrains'ka taborova presa chasiv Pershoi svitovoi vijny: natsional'no-politychni oriientyry* [Ukrainian camp press of the First World War: national and political orientations] *Materialy tret'oho mizhnarodnoho konhresu ukrainistiv (Kharkiv, 26-29 serpnia 1996 r.). Istoriiia*. Kharkiv, 207-210. [in Ukrainian].
24. *Taborova chotyrokliasova narodnia shkola imeny Borysa Hrinchenka* [Tabor four-class Boris Grinchenko People's School] (1917). *Vistnyk SVU. Viden'*, 132, 30. [in Ukrainian].
25. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy* [Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine – CSASAGU].
26. *Ukrains'ki narodni shkoly v taborakh polonenykh* [Ukrainian folk schools in prisoner-of-war camps] (1916). *Vistnyk SVU. Viden'*, 125, 758. [in Ukrainian].
27. *Ukrains'ki shkoly v taborakh polonenykh* [Ukrainian schools in prison camps] (1917). *Vistnyk SVU. Viden'*, 139, 142. [in Ukrainian].
28. *Vil'ne Slovo*. (1916). *Zal'tsvedel'*. [in Ukrainian].
29. *Vil'ne Slovo*. (1917). *Zal'tsvedel'*. [in Ukrainian].
30. *Visti z taboru* [News from the camp]. (1916). *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 1, 6. [in Ukrainian].
31. *Visti z taboru* [News from the camp]. (1916). *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 1, 8. [in Ukrainian].
32. *Visti z taboru* [News from the camp]. (1916). *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 2, 6. [in Ukrainian].
33. Zalizniuk, O., Bilymenko, L. & Shvets, I. (2016). *Ukrains'ki taborovi hazety Nimechchyny ta Avstro-Uhorschyny 1915–1918 rokiv: istoriia formuvannia, zmist, tematychna nasychenist' (Za materialamy hazetnykh fondiv Natsional'noi biblioteki Ukrainy imeni V.I.Vernads'koho)* [Ukrainian camp newspapers of Germany and Austria-Hungary 1915–1918: history of formation, content, thematic saturation (According to the materials of the newspaper collections of the National Library of Ukraine named after V.I.Vernadsky)] *Naukovi pratsi Natsional'noi biblioteki imeni V. I. Vernads'koho*. Kyiv, 44, 356-368. [in Ukrainian].
34. *Zhertvy polonenykh Ukraintsiv Zal'tsvedel's'koho taboru do dnia 15.serpnia 1916.* [Donations of captive Ukrainians to the Salzwedel camp until 15 August 1916.] (1916). *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 22, 5-8. [in Ukrainian].
35. *Z robitnychkykh komand* [From working teams]. (1917). *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 67(126). [in Ukrainian].
36. *Z taborovoho zhyttia* [From the camp life] (1916). *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 6, 4. [in Ukrainian].
37. *Z taborovoho zhyttia* [From the camp life] (1916). *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 7, 8. [in Ukrainian].